

КОРАН ЯК СИМВОЛ ВЕРХОВНОЇ ВЛАДИ (до історії «Самаркандського куфічного Корану»)

Юхим Резван

УДК 297.18

Стаття присвячена історії двох найдавніших рукописів Корану, які протягом століть були символами верховної влади. Обидва рукописи шанувалися як «Корани 'Усмана» — першосписки Священного тексту. Дванадцятивікова доля названих рукописів — це дивовижна історія, нерозривно пов'язана з долями династій і держав, міст і людей, з долями ісламської цивілізації від її виникнення в Аравії VII ст. до торжества ісламу, що пережив комунізм на територіях мусульманських республік колишнього СРСР.

Ключові слова: Коран, «Корани 'Усмана», «Самаркандський куфічний Коран», суфізм, братство накшбандійя, братство ішкійя.

The article deals with the two oldest Quran manuscripts being the supreme power symbols through the centuries. Both manuscripts have been respected as the Uthman Qurans — the primary sources of the Holy Book. The 12-centuries fate of these two manuscripts is an out-of-the-way history which is indissolubly related to the destinies of the whole dynasties and states, cities and people, to the destinies of Islamic civilization from its beginnings in Arabia in the VIIth century to the triumph of Islam which has gone through Communism in the former USSR Muslim republics' territory.

Keywords: Quran, «Uthman Qurans», «Samarkand Kufic Quran», Sufism, Naqshbandiyya Order, Ishqiyya Order.

Останнім часом інтерес до стародавніх рукописів Корану і до їхньої особливо важливої частини — групи рукописів, що називаються «Корани 'Усмана», — помітно виріс. Ця тема активно обговорювалася в Каїрі під час безпрецедентних зустрічей європейських та єгипетських фахівців, організованих нині покійним проф. Серджо Нойєю Носедою в 2006 і 2007 роках. Вона знайшла відображення в нещодавно опублікованій праці мого італійського друга проф. Нойї [11, с. 260–270], який трагічно загинув у січні минулого року. Статтю про «Корани 'Усмана», поширені в арабській Іспанії та Північній Африці, готує зараз доктор Девід Джеймс¹.

Ці рукописи належать до найдавніших. Вони зазвичай пошкоджені не менше, ніж ті списки, які поступово виводилися з обігу в II–III ст. *хіджри*. Звичайно рукописи, які вийшли з ужитку, поміщалися в особливі сховища, часто під дахом мечеті, де під дією пилу і дощової води поступово руйнувалися, або ж їх «хоронили» за спеціальним обрядом [13, с. 36–58]. Однак рукописи, яким присвячено цю статтю, продовжували зберігатися й використовувати. Чому? По-перше, на межі IX–X ст. були збережені ті рукописи, які

максимально відповідали канону, затвердженому до цього часу *іджмою* [12, с. 5–9]. Вони були необхідні як свідчення істинності канону. По-друге, з часом такі списки як священні реліквії стали символами верховної влади, на зразок *хіркі* пророка. До нас дійшло безліч свідчень такого ставлення до стародавніх списків Корану.

Доктор Джеймс відшукав матеріали, які підтверджують, що рукопис, який шанували як «Коран 'Усмана», дбайливо зберігався в головній мечеті Кордови аж до середини XII ст., поки його не вивезли до Марракеш. Він також виявив згадку про інший «Коран 'Усмана». Список, що належав засновникові Гранадського королівства Ібн ал-Ахмару, він відправив як подарунок алмохадському султанові². Відомо, що кордовського списку не стало — затонув у XIV ст. разом з кораблем, що перевозив його з Тунісу в Марокко.

У 1243 році єгипетський султан Байбарс надіслав золотоординському хану Берке листа про вступ у підданство і підпорядкування (*ад-духул фі-л-ілійа ва-та'а*) [10, с. 51 і наст.]. Невдовзі єгипетські послани привезли в Орду подарунки: почесне вбрання, трон, інкрустований чорним деревом, слоновою кіст-

кою і сріблом, і «Коран 'Усмана». Книга була переплетена в червоний, шитий золотом атлас і вкладена у футляр з темно-червоної шкіри, підбитої шовком. Було надіслано також підставку під Коран (*лаух*), інкрустовану, як і трон, чорним деревом, слоновою кісткою та сріблом [4, с. 29–32; 2, с. 22]. Неважко помітити, що з Єгипту в Орду були надіслані інсигнії. Дивно, що в джерелах, пов'язаних з історією Золотої Орди, про цю реліквію і символ влади майже нічого не згадується. Сьогодні, проте, ми можемо сказати, що історія цього рукопису не завершилася із загибеллю Золотої Орди. Факти свідчать, що він зберігав свій статус символу влади ще кілька століть. Його історія виявилася пов'язаною з іменем Тимура і в подальшому з іменами «духовних володарів» — знаменитих суфійських *шайхів*. Однак про все по черзі.

Упродовж кількох років я займався вивченням двох копій Корану, які шанувалися мусульманами Центральної Азії як «Корани 'Усмана». Обидва списки так чи інакше пов'язані з долями ісламу на території Російської імперії. Один з них тривалий час зберігався в Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга, значний фрагмент другого і тепер є частиною петербурзької академічної колекції східних рукописів. Це насправді давні списки, ретельне вивчення яких, безсумнівно, важливе для аналізу історії фіксації тексту Корану і раннього періоду його побутування. Аналіз історії побутування цих списків на території Центральної Азії показав, що рукописи як цінні реліквії передавалися всередині суфійських братств [6].

Історія одного із цих рукописів, так званого «Самаркандського куфічного Корану», вивчена досить детально, але лише починаючи з перших десятиліть XV ст. Ніхто не написав жодного достовірного рядка про те, що відбувалося із цим списком до зазначеного часу. Відомо, що тривалий період він був однією з найважливіших реліквій братства накшбандійя. Появу священного списку в Мавераннахрі переказ наполегливо пов'язує з ім'ям Х'аджі Ахрара (1404–1490), безсумнівно, одного з

найвидатніших духовних і політичних лідерів цього регіону епохи тимуридів. *Шайх* за життя мав величезний авторитет. Він виховував тимуридських царевичів, вів дружнє листування з видатними поетами Нава'ї і Джамі. Це був найвидатніший політичний діяч і володар одного з найбільших статків свого часу. З іменем цієї людини пов'язана активна й цілеспрямована політична та економічна діяльність братства накшбандійя, зростання його впливу не тільки в Мавераннахрі, але й поза його межами. За переказами, саме він привіз рукопис у Мавераннахр, де його почали шанувати як найважливішу святиню, і він відіграв істотну роль у підвищенні авторитету братства накшбандійя, яке очолював Х'аджі Ахрар³. За місцевою легендою, рукопис Корану належав колись «халіфу Рума». *Мурід* Х'аджі Ахрар отримав її як плату за те, що він завдяки *бараці* вчителя зміг дивовижним чином зцілити *халіфа*. Рукопис був доправлений учнем до Х'аджі Ахрара; зберігався спочатку в Ташкенті, а потім в Самарканді.

Відомий російський сходознавець А. Л. Кун, неперевершений авторитет з питань, пов'язаних з історією, культурою і рукописною традицією Центральної Азії, зазначав, що давній рукопис Корану, про який мовиться, був доставлений в Мавераннахр Тимуром. У 1869 році, після придбання рукопису росіянами, він мав можливість показати його місцевому знавцеві, такому собі Йахйї Х'аджі, який заявив, що цей список — останнє, що залишилося від рукописних скарбів, доставлених у Самарканд за наказом Тимура. Його, як прикрасу колекції, привіз у Самарканд сам Тимур [3, с. 104].

У квітні 1391 року в битві на річці Кондурча Тимур ущент розгромив ординців. Його воїни вивезли фантастичну здобич, пограбувавши не тільки Сарай Бату, столицю Орди, але й весь нижньоволзький регіон [8, с. 151–156]. Мусульманський символ влади навряд чи міг вислизнути з поля зору Тимура, котрий був надзвичайно уважний до таких речей. У нас є всі підстави вважати, що Тимур доставив у

Самарканд копію Корану, свого часу привезену в Орду з Єгипту. Рукопис, що уособлював владу Бахридів над мамлюкським Єгиптом, владу правителів Орди і Тимуридів, було передано останніми братству накшбандійя. Це сталося в той момент, коли вплив братства, на чолі якого стояв Х'аджі Ахрар, досяг свого апогею. У свою чергу Х'аджі Ахрар не оминув можливості використати мусульманську реліквію задля підвищення авторитету і впливу братства.

Історія другого рукопису стала відома тільки недавно. Починаючи з рубежу XV–XVI ст. вона перебувала в руках представників братства 'ішкійя. У ті роки колись безмежна влада Тимуридів слабшала. Водночас дедалі більше зміцнювалося становище Мухаммада Шибані-хана (пом. 1510), який готувався до завоювання Мавераннахра. Шибанідам був потрібен союзник, такий як Х'аджі Ахрар. Зовсім не випадково Шибані-хан, який захопив Самарканд у 1500 році, конфіскував величезний статок сім'ї Х'аджі Ахрара і винищив його синів. У цей самий період починається різке зростання впливу та економічної могутності братства 'ішкійя і його *шайхів*. Серед їхніх *мурідів* виявляється безліч представників тюркської родової знаті, зростає і залученість *шайхів* 'ішкійя до політичних подій. Тоді ж починається зведення дорогих архітектурних споруд. Цікаво, що з падінням Шибанідів сходять нанівець і вплив *шайхів* 'ішкійя, що тільки підтверджує зв'язок перших і других.

Детальніше про цей найцікавіший період в історії Центральної Азії писав російський історик О. О. Семенов, який проаналізував найважливіші джерела з проблеми. Він описує запеклу боротьбу між суфійськими братствами, яка була характерна для Мавераннахра цього періоду [9, с. 81].

На рубежі XV–XVI ст. *шайхи* 'ішкійя йдуть подалі від Самарканда, вотчини Х'аджі Ахрара, ближче до афганських кордонів, з якими в них існував давній зв'язок. Очевидно, у цей час повинен був якимось чином оформитися і союз з шибанідами. Шибані-хан осо-

бисто знав ці місця, неодноразово бував там, пізніше будував собі в Карші палац.

У 1513 році шибаніди, які захопили перед тим північний Хорасан і Балх, змушені були очищати загарбані області. *Султан* 'Убайдулла переселив до Бухари жителів Мерва, а Джанібек-султан — через Амудар'ю до свого наділу жителів Балха, Шибіргана і Андохя, районів на півночі Афганістану, де жили араби. Документи засвідчують, що переселенці потребували покровителя на новому місці, при цьому існувало й поняття «плата за турботу» (*ixtimam*).

У переказі про будівництво мечеті в Катта-Лангарі, який я почув від *імама* 'Абдал-Джаббара б. Ібрахіма, постійно наголошується на тому, що мечеть будували колективно; кожне з племен, розташованих по-сусідству, відповідало за той чи інший «аспект» будівництва: заготовляння чи підвезення будматеріалів, надання худоби і приготування їжі для будівельників тощо. Сенсом будівництва мечеті, розпочатого лише через кілька років після переселення, було об'єднання мусульман незалежно від їхнього етнічного походження, тим самим переселенці інтегрувалися в місцеве середовище.

Арабські переселенці⁴ звернулися по допомогу до *шайхів* братства 'ішкійя, і священний список, як і інші реліквії, що були ними принесені, стали «платою за турботу». Серед піднесеного ними, можливо, були й інші особливі предмети, якими згодом пишалася братство 'ішкійя. Це *тасбіх*, низка кам'яного намистачоток жовтого кольору, яке нібито належало самому пророку Мухаммаду; *муй-і мубарак*, священне волосся з бороди Мухаммада, і, нарешті, *хірка* чи *джанда-чапан*, яка теж нібито йому належала.

Вплив того чи іншого братства та його *шайхів* не в останню чергу визначався наявністю священних реліквій, які вже своїм існуванням мали підтвердити перекази, що супроводжували історію *сілсіла*. Між тимуридами й шибанідами точилася безкомпромісна боротьба. Союзником перших було братство накшбан-

дійїа, других — ішкїїа. Обидва братства використовували священні списки як своєрідний прапор. Володіння старовинними списками ставало важливим аргументом у політичній боротьбі, а їх дбайливе збереження — запорукою успіху. На нашу думку, саме ця обставина й забезпечила збереження низки найдавніших списків Корану.

Я не раз писав про значну роль, яку відіграли суфійські вчення та їх адепти в розвитку та становленні того багатопланового феномену культурної історії людства, який коротко позначається словом «Коран». Це розробка принципів алегоричного тлумачення тексту, які покладено в основу сотень творів, що склали важливий елемент ісламської релігійної культури. Особливості суфійського віровчення найбезпосередніше відобразилися на характері використання Слова Аллаха в релігійній практиці, на зовнішньому вигляді рукописів Корану та пам'ятників навколокоранічної літератури. Світогляд членів суфійських братств став каталізатором широкого проникнення фрагментів коранічного тексту в побут, коли віра в магічну силу Слова Аллаха призвела до масової появи *айатів* та їх фрагментів на виробках зброярів, ювелірів, гончарів і ткачів. Сьогодні можна говорити про ще один важливий елемент у системі відносин «Коран — суфізм». Ідеться про релігійно-культурну парадигму, пов'язану зі збереженням найдавніших списків як священних реліквій суфійських братств. Уже своїм існуванням ці рукописи, які зберегли найдавніший пласт історії Священного тексту, мали підтверджувати перекази, що супроводжували історію *сілсіла* того чи іншого братства, утверджувати авторитет їхніх *шайхів*, залучати нових адептів і будити релігійний ентузіазм у вірян. Саме тут, на нашу думку, криється розгадка феномену, який отримав назву «Корани 'Усмана», принаймні двох із них. Вивчення історії інших найдавніших списків, що не виходили з культурного обігу протягом багатьох століть, може або підтвердити, або спростувати наше припущення.

Принаймні дванадцятивікова доля двох рукописів, про які я розповів, — це дивовижна історія, нерозривно пов'язана з долями династій і держав, міст і людей, з долями ісламської цивілізації від її виникнення в Аравії VII ст. до торжества ісламу, що пережив комунізм на теренах мусульманських республік колишнього СРСР.

Ми бачили, що «Корани 'Усмана» залишалися символами влади впродовж століть. Безсумнівно, символічне значення мав і вивіз самаркандської реліквії до Санкт-Петербурга. Цим підтверджувалося переміщення до Росії верховної влади над Туркестаном. У свій час цією проблемою займався особисто генерал-губернатор Туркестану фон Кауфман. До столиці імперії планувалося доставити й гігантську кам'яну підставку (*лаух*), яка стояла у дворі мечеті Бібі Ханім і використовувалася колись як «п'єдестал» під інший Коран — символ влади, виготовлений за розпорядженням Тимура.

Копія «Самаркандського кув'ячного Корану» була надрукована в Санкт-Петербурзі в 50 примірниках як церемоніальний подарунок Росії для мусульманських сусідів імперії — подарунок, який підкреслював владу «білого царя». Символічним жестом була й передача цього рукопису мусульманам у 1918 році, здійснена за прямою вказівкою Леніна. Мовилося про передачу частини влади в обмін на участь у «революційному проекті». «Москва — це нова Мекка, це — Медина для всіх пригноблених», — так було записано у зверненні Наукової асоціації сходознавців при ЦВК СРСР, опублікованому в 1921 році. При цьому рукопис, зрештою, потрапив до мусульман (до Духовного управління мусульман) лише після здобуття Узбекистаном незалежності⁵.

Нарешті, напередодні візиту російського президента до Саудівської Аравії (лютий 2007 р.) в Росії було виготовлено й піднесено В. В. Путіну Коран на тонких золотих пластинах вартістю «кілька десятків мільйонів рублів». На виготовлення «книги» пішло 14 кілограмів золота 999 проби (163 золоті сторінки заввишки близько 14 см і завширш-

ки близько 10 см, виготовлені на Монетному дворі Росії). На золоті була видрукувана копія того рукопису, який зберігається нині в Санкт-Петербурзі, того, що передавався колись всередині братства ішкїїа. «Росія —

¹ Статтю буде опубліковано в журналі «Manuscripta Orientalia».

² Лист Девіда Джеймса до автора цієї статті.

³ З XV ст. простежується дедалі більше залучення суфійських братств до політичних процесів. Нашадки Сафі ад-Діна ал-Ардабілі (пом. 1334 р.), засновника братства сафавїїа, що невдовзі стало потужним релігійним рухом, установили контроль над основними територіями історичної Персії, заснували династію Сефевідів і проголосили існа'ашіритський шиїзм державною релігією. Ісмаїл I, засновник династії, передав свої повноваження глави ордена Великому Заступнику. Члени ордена ні'аматуллахїїа, які були тісно пов'язані із Сефевідами, очолили ряд провінцій нової держави. Практично одночасно орден накшбандїїа отримав контроль над значними територіями Індії, Афганістану та Середньої Азії. На величезній території від Балкан до Персії дедалі більшу роль стали відігравати братства, які сповідували змішану суфійсько-шіїтську доктрину.

⁴ Нашадки цих людей живуть на півдні Узбекистану. У 2004–2005 роках у Санкт-Петербурзі

1. [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://web1.kunstkamera.ru/jeynov/eng/index.htm>.

2. *Кобищанов Ю. М.* Империя Джучидов // Очерки истории распространения исламской цивилизации. II: Эпоха великих мусульманских империй и каирского аббасидского халифата (середина XIII–XVI в.). — М., 2002.

3. *Лукин Б. В.* Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. — Ташкент, 1965.

4. *Поляк А. Н.* Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1964.

6. *Резван Е. А.* Коран Усмана (Санкт-Петербург, Катта-Лангар, Бухара, Ташкент). — С.Пб., 2004.

7. *Резван Е. А.* Арабы Узбекистана: образы традиционной культуры. — С.Пб., 2004.

велика держава з багатомільйонним мусульманським населенням, реліквії і традиції якого всіляко шануються і поважаються», — таке символічне значення створення Золотого Корану.

та в 2006 році в Тампере (Фінляндія) Музеєм антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамерою) РАН була організована виставка, присвячена їхній культурі і традиціям [1; 7]. У 2006 році музей організував експедицію в кишлак Джинау, район компактного проживання арабського населення. В експедиції взяли участь фахівці з матеріальної культури, етнографії, фізичної антропології, а також ісламознавці. У 2007 році в Санкт-Петербурзькому Відділенні Архіву РАН був виявлений неопублікований рукопис монографії блискучого етнографа-арабіста І. Н. Вінникова (1897–1973), яка називалася «Кашкадар'їнські араби: мова, фольклор, етнографія». Нині музей готує її до друку.

⁵ Сьогодні Коран також використовується як важливий державний символ (наприклад, під час президентської присяги в ряді держав СНД і присяги керівників ряду суб'єктів РФ). Тут, утім, можна вбачити, найімовірніше, звернення до західної політичної традиції, ніж «повернення до ісламських коренів».

8. *Сафаргалиев М. Г.* Распад Золотой Орды. — Саранск, 1960.

9. *Семенов А. А.* Шейбани-хан и завоевание империи Тимуридов. — Сталинабад, 1954.

10. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. I: Извлечения из персидских сочинений. — М. ; Ленинград, 1941.

11. *Noja N. S.* Uno dei cosiddetti 'corani di 'Utman': quello nella Moschea Husayn al Cairo // Studi Berberi e Mediterranei. Miscellanea offerta in onore di Luigi Serra (Studi Magrebini). — Napoli, 2006. — Nuova Serie, IV.

12. *Rezvan E.* Mingana Folios: When and Why // Manuscripta Orientalia. — 2005. — XI/4.

13. *Sadan J.* Genizah and genizah-like practices in Islamic and Jewish traditions // Bibliotheca Orientalis. — 1986. — XLIII/1–2.

Переклад з російської С. Маховської